

НА ПОЧАТКУ КАР'ЄРИ: КАТЕДРАЛЬНИЙ ПИСАР ПИЛИП ОРЛИК

Добре відомо, що кар'єра Пилипа Орлика починалася в Київській духовній консисторії при митрополичій кафедрі. Власне цей факт згадано чи не у всіх розвідках та довідкових виданнях, присвячених гетьману¹. Попри те, що його перший «уряд» називають по-різному (консигторський писар, катедральний писар, секретар), усі автори майже однотайні в іншому – інформація про «життєвий старт» украї лаконічна і зазвичай уміщається в одну фразу, а то й речення. Зрештою, це й не дивно, адже Орлика та його діяльність досліджували переважно не історики Церкви. Тим часом початок гетьманової кар'єри обділений увагою надаремне, адже він дає змогу зробити, незважаючи на обмеженість джерел, кілька припущень як про самого достойника, так і про інституції, з якими він був пов'язаний замолоду.

Київська духовна консисторія, в якій розпочинав кар'єру Пилип Орлик, постала як найвищий орган у системі управління митрополії, швидше за все, внаслідок реформаторської діяльності Петра Могили наприкінці 1634 або на початку 1635 р.², являючи собою запозичення, очевидно, інституційних практик Римо-католицької та Унійної церков, хоча її витоки можна шукати в традиціях соборноправності та функціонуванні крилосів ще в давньоруську добу³. Ранній період діяльності духовної консисторії практично

¹ Ми залишаємо без уваги твердження про Полтаву, куди нібито «після завершення Віленської братської школи він прибув, відразу посівши посаду полкового писаря», а згодом «перевівся на службу писарем Київської митрополичої кафедри за поданням митрополита Гедеона князя Святополка-Четвертинського», який «відавна знав Орликів, а тому сприяв у сходженні Пилипа». Автор наведених висловлювань не супроводжує їх жодним покликанням на джерела такої інформації, тож наразі згадані твердження слід віднести до сфери його припущень, див.: Свербигуз В. *Батуфин. До генези українського самодержавства*. К., 2008. С. 17–19.

² Голубев С. *Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт ист. исследования)*. К., 1898. Т. 2. С. 498–499.

³ Левецкий О. *Внутреннее состояние западно-русской церкви в Польско-Литовском государстве в конце XVI в. и уния*. К., 1884. С. 18–23; Лотоцький О. *Соборні крилоси на Україні й Білій Русі в XV–XVI віках* // Записки НТШ. 1896, т. 9. С. 1–34; Куханов В. *Епархиальное управление в Древней Руси со времени Владимира Святого, до учреждения патриаршества* // Вера и жизнь. 1915, № 17–18. С. 31–42; Щапов Я. Н. *Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв.* М., 1989. С. 124–131.

не задокументований, однак згадки про неї в часи Орлика є. Так, 1690 р. свої підписи під тестаментом київського митрополита Гедеона (Четвертинського) поставили «консистористи»: ігумен Михайлівського Золотоверхого монастиря Сильвестр (Головчич), намісник Софійського монастиря ієромонах Варлаам та духівник ієромонах Єфрем¹. Розмірковуючи про склад і функції тогочасної консисторії, історики залишається лише ретроспективно проектувати на неї пізніші практики (звісно, без твердої певності в їхній тотожності давнішому станові речей).

Дослідження Київської духовної консисторії, ґрунтоване на численних документах, а не принагідних згадках, можливе тільки з 1720-х рр.² Варто, однак, застерегти, що ця установа з введенням у дію Духовного регламенту (25 січня 1721 р.) зазнала певного реформування, зокрема, запровадження колегіальних принципів, суголосних напрямів перебудови всієї системи державного управління Російської імперії. Важко сказати, наскільки серйозними були ці новації, особливо коли зважити, що в основу консисторської моделі управління по всіх єпархіях імперії ліг київський взірець³. Принаймні, добре відомо, що реформування проходило повільно, члени духовного органу виступали проти змін в організації його роботи й орієнтувалися на давніший варіант, апелюючи до традиційних практик ще й другій половині XVIII ст.⁴

Київська духовна консисторія була дорадчим колегіальним органом при митрополиті, наділений адміністративними та судовими повноваженнями.

¹ [Евгеній (Болховитинов)]. *Описание Киевософийского собора и киевской церархии с привосокуплением разных грамот и выписок, объясняющих оное, также планов и фасадов константинопольской и киевской Софийской церкви и Ярославова надгробия*. К., 1825. С. 114–120, приб. № 23.

² Дослідження функціонування духовної консисторії, як найвищого колегіального органу в системі єпархіального управління у 1721–1786 рр., див.: Прокоп'юк О. Б. *Духовна консисторія в системі єпархіального управління (1721–1786 рр.)*. К., 2008.

³ Першу консисторію зафіксовано у Новгороді 1725 р. До 1730 р. було відкрито ще кілька – в Астрахані, Володзі, Нижньому Новгороді, Пскові, Тамбові. У 1731 р. згадуються Суздальська і Тобольська консисторії. В Казанській єпархії консисторія замінила прикази на початку 1739 р., в Ростовській єпархії консисторська система управління запроваджується в першій половині 1740-х рр.: Покровский И. *Казанский архиерейский дом, его средства и штаты преимущественно до 1764 года*. Казань, 1906. С. 348; Веденеева А. Е. *Ростовский архиерейский дом и система епархиального управления в России XVIII века*. М., 2004. С. 96. Невід'ємним елементом у системі управління кожної єпархії Російської імперії духовна консисторія стала в 1744 р.: *Христианство: Энциклопедический словарь*. М., 1993. Т. 1. С. 808; *Устав духовных консисторий*. СПб., 1841.

⁴ Прокоп'юк О. Б. «Присутствіє» Київської духовної консисторії: кількість і склад консистористів, розклад роботи // Соціум. Альманах соціальної історії. 2005, вип. 5. С. 86; Її ж. *Духовна консисторія*. С. 153–171.

На кінець XVII ст., ймовірно, в її компетенції переважали судові функції. На це опосередковано вказує репліка в одному з листів митрополита 1696 р. до охочекомонного полковника Іллі Новицького у якійсь справі, схоже дрібній, до вирішення якої залучався лубенський протопоп, а вже затим мала включитися консисторія: останню названо «суд наш консисторійський»¹. У 1720-х рр. членів її «присутствія» документи іменують «київської консисторії судьями», а серед справ, які розглядала ця колегія, суттєве місце посідали судово-слідчі². Далі відсоток судових справ помітно знизився: від максимального середнього місячного показника в 1742 р. майже 8 % до 0,3 % по окремих роках другої половини XVIII ст.³ Поступово тематика рішень консисторії почала охоплювати широку палітру внутрішньо-єпархіальних питань: номінування на нижчі ланки управління (настоятелів, протопопів, намісників тощо); прийняття в монастирі та постриги, переведення ченців; вибір викладачів Київської академії; комплектування штату канцелярських службовців; надання/позбавлення парафій; побудова та освячення церков, збір милостині; розгляд судово-слідчих справ; переходи до православної віри; сімейно-шлюбні справи тощо. Загалом же, як бачимо, впродовж XVIII ст. духовний колегіальний орган еволюціонував від установи, в чій компетенції чи не головне місце посідало судочинство, до органу управління єпархією, що мав передусім вирішувати адміністративні питання та здійснювати виконавчі функції. Управлінський аспект став пріоритетним у діяльності консисторії, а її роль у житті митрополії якщо й не зросла (бо бракує джерел для порівняння з ранішим часом), то, принаймні, була дуже ваговою⁴.

Обговорення справ та ухвалення рішень відбувалося в «присутствії» – зібранні всіх членів, а діловодство покладалося на канцелярське відділення. В «присутствії» засідали винятково особи духовного стану, головню з-поміж чорного духовенства: у XVIII ст. це були, зазвичай, настоятелі київських чоловічих неставропігійних монастирів – Пустинно-Миколаївського, Михайлівського Золотоверхого, Братського Богоявленського, Михайлівського Видубицького, Софійського, Кирилівського Свято-Троїцького та Петропавлівського. Згідно зі статтями Генерального регламенту, склад «присутствія» мав налічувати 10–11 членів⁵, а в Духовному регламенті зазначалося,

¹ Інститут Рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. 2, спр. 13960–14039 (14007), арк. 74.

² Там само. Ф. 232, спр. 2, арк. 1–44 зв.

³ Див.: Прокоп'юк О. Б. *Духовна консисторія*. С. 209 (додаток III).

⁴ Прокоп'юк О. Б. *Компетенція Київської духовної консисторії (1721–1786 рр.)* // Київська старовина. 2005, № 1. С. 60 – 79; Її ж. *Духовна консисторія*. С. 41–52.

⁵ Ерошкин Н. П. *История государственных учреждений дореволюционной России*. М., 1983. С. 82.

що кількість членів Духовної колегії має дорівнювати 12¹. На практиці, проте, число консистористів постійно варіювалося. Якщо в першій половині століття воно наближалось до стандартів, закріплених Духовним регламентом, то з кінця 1760-х рр., у зв'язку з новим реформуванням, зменшилося вдвічі. Відтак, до засідань частіше почали залучати пустинно-миколаївського, золотоверхо-михайлівського і братського архімандритів та софійського намісника, відсторонивши решту настоятелів. У 1764 р. до складу консистористів було введено архімандрита Єліфанія Могилянського, настоятеля Ніжинського Благовіщенського Назарет-Богородичного монастиря, та ще кількох представників не київських обителей, що зруйнувало «київську» монополію у «присутствії»². Це, втім, не змінювало загальної спрямованості консисторії, в якій засідала еліта чорного духовенства, що допомагала архієрею вершити справи митрополії.

Важливою складовою у структурі консисторії та, загалом, у системі управління митрополією було канцелярське відділення, яке забезпечувало діловодне функціонування установи. Тут копіювалися укази центральних органів для розсилання по єпархії та проводилася документація поточних справ, що розглядалися «присутвієм» (протоколювання засідань, провадження кореспонденції, редагування тощо)³. Проте, як окрема структурна частина, канцелярія постала лише в середині XVIII ст., натомість доти діловодством митрополита, духовної консисторії та кафедрального Софійського монастиря відав один кафедральний писар (нотарій), очолюючи невелику кількість писців. Ближче до кінця 1720-х рр. для завідування справами кафедральної обителі визначили окремого писаря, а за кафедральним залишалися справи Київської митрополії, що їх розглядала консисторія, а також ті, які належали до компетенції митрополита. У такий спосіб канцелярію єпархіального рівня було відділено від внутрішнього монастирського діловодства, проте окремої консисторської не існувало до 1745 р.⁴

Загальне головування обома канцелярськими відділеннями – кафедральним та консисторським – здійснював кафедральний (він же консистор-

¹ *Духовный Регламент, тицанием и повелением всепресветлейшого державнейшого государя Петра Первого, Императора и Самодержца Всероссийского, по соизволению и приговору Всероссийского Духовного Чина и Правительствующего Сената, в царствующем Санкт-Петербурге, в лето от Рождества Христова 1721, сочиненный.* 3-е изд. М., 1866. С. 78.

² Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДАК України). Ф. 127, оп. 162, спр. 70, арк. 2; оп. 1020, спр. 3577, арк. 22.

³ Там само. Оп. 1024, спр. 1252, арк. 1–1 зв.

⁴ Там само. Оп. 162, спр. 80, арк. 8–8 зв.; Шпачинский Н. А., свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский и состояние Киевской митрополии в его правление (1757–1770)*. К., 1907. С. 131–132.

ський) писар, що керував усім єпархіальним діловодством. У певному сенсі його можна назвати особистим секретарем архієрея. Адже саме він доповідав усі справи владиці, а часто навіть власноруч писав резолюції на паперах від його імені (принаймні, така практика існувала за митрополита Тимофія (Щербацького))¹. Окрім внутрішньоєпархіальних, катедральному писарю належали функції «зовнішнього» представництва. Так, у 1778 р. ієромонаха Ієроніма, на той час катедрального писаря, відрядили до Санкт-Петербурга з привітаннями від митрополита і всієї єпархії з нагоди народження спадкоємця престолу Олександра Павловича². Його переяславський «колега», ієромонах Гервасій, 1751 р. їздив до Глухова в справі про дозвіл обирати єпископа³. Окреслені повноваження надавали ваги та помітного статусу особі, яка виконувала згадане послухання: в ієрархічній структурі єпархії катедральний писар посідав місце після настоятелів найбільших монастирів.

Про значущість писарського «уряду» свідчать і певні закулісні деталі консисторського життя. Наприклад, ігуменя Ладинського монастиря під час своїх візитів 1734–1735 рр. до катедри найбільше витратилась на «поклони» архієрею, затим архідиякону, третім ішов писар, а вже після нього зафіксовано катедральних намісника, духівника, уставника та членів «присутствія» (себто настоятелів київських обителей)⁴. Високе місце писаря у цьому переліку вочевидь обумовлювалося його близьким і постійним доступом до владики, що уможливлювало вирішувати через нього різні питання. Зрештою, про участь писаря в полагодженні всіх справ митрополії свідчить ще одна деталь: до 1752 р. він засідав (та мав право голосу) за одним столом з рештою членів «присутствія», а з цього року йому «отъ преосщенного Тимоѳея опредѣлено въ консисторій голоса и кърѣсла около того стола, при коемъ члени засѣдають, не имѣти, но особенъно столикъ въ одномъ имѣти углѣ и оттудова представлять дѣла къ разбыранію и разсужденію духовной консисторій»⁵.

«Посада» писаря як очільника консисторської канцелярії з'являється у 1745 р., тобто відразу після її виокремлення в самостійну структурну частину. Це підтверджує пізніша, 1769 р., інформація київського митрополитичого осередку, де зазначено, що консисторських «писарей до 1745 года генваря

¹ Граевский И. С. *Киевский митрополит Тимофей Щербацкий*. К., 1912. С. 81.

² ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4716, арк. 1, 26–26 зв.

³ Пархоменко В. *Очерк истории Переяславско-Бориспольской епархии (1733–1785 гг.) в связи с общим ходом малороссийской жизни того времени*. Полтава, 1908. С. 26–27.

⁴ Крыжановский Е. *Киевская духовная консистория в XVIII веке // Киевские епархиальные ведомости* (далі – КЕВ). 1862, № 15, отд. 2. С. 515–516.

⁵ ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 185–228, арк. 126.

9 д. при духовній митрополії ківській консисторій не було, а отправлялъ и консисторского писаря должность каеѣдральный писар да рѣзентъ»¹. У 1758 р., через зростання частоти засідань «присутствія», кількість керівників канцелярії збільшили до двох². Генеральний регламент головним завданням писаря кожної колегії визначав «прилѣжное смотреніе» за роботою канцелярії, контроль за виконанням обов'язків кожним її службовцем³. В консисторській канцелярії це реалізовувалося, по-перше, в прийомі та оформленні вхідної кореспонденції, по-друге, в нагляді за підготовкою та відправленням вихідних документів консисторії, по-третє, в підготовці справ для доповіді на засіданнях «присутствія». Отож, писар наглядав, передусім, за діловодством, проте саме від нього залежав стиль роботи установи, розподіл справ між службовцями, складання найважливіших паперів тощо. З другої половини XVIII ст. до повноважень консисторського писаря належали й фінансові питання: утримання канцелярської суми та розпорядження нею⁴. Таким чином, він здійснював не лише адміністративне, а й фінансово-господарське керівництво канцелярією. Про велике функціональне навантаження консисторських писарів свідчить те, що в Київській духовній консисторії неодноразово поставали проекти зі збільшення їхнього числа: спочатку до двох (був реалізований у 1758 р.), а в 1767 р. до чотирьох (не схвалений митрополитом)⁵.

Зі сказаного випливає, що послухання катедрального та консисторського писарів у Київській митрополії були надзвичайно значущими й важливими, причому їх виконання пов'язувалося з низкою владних повноважень. На цьому варто особливо наголосити, бо, як видається, не всі дослідники усвідомлюють місце згаданої «посади» в біографії Пилипа Орлика, а фраза на кшталт «працював писарем у канцелярії Київського митрополита»⁶ може спричинити плутанину в розумінні різниці між «писарем» і «писцем». З практик XVIII ст. відомо, що катедральне писарство в Київській духовній консисторії обіймали здебільшого представники чорного духовенства – переважно з братії Софійського, рідше Михайлівського Золотоверхого та

¹ ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 185–228, арк. 126.

² Там само. Арк. 126–126 зв.; ЦДАК України. Ф. 127, оп. 162, спр. 80, арк. 8–8 зв.; Шпачинский Н., свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский*. С. 131–137.

³ Полное собрание законов Российской империи, с 1649 года (далі – ПСЗ). СПб., 1830. Т. 6 (1720–1722). С. 144, № 3534.

⁴ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 154, спр. 93, арк. 7–7 зв.; оп. 155, спр. 4, арк. 3; оп. 1024, спр. 1382, арк. 3 зв.; оп. 1020, спр. 3710, арк. 3–9.

⁵ Шпачинский Н., свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский*. С. 145–146.

⁶ Чухліб Т. *Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713)*. К., 2004. С. 246.

Братського монастирів¹. Лише в другій половині XVIII ст. на вимогу Синоду серед катедральних писарів з'являються представники білого духовенства². Варто нагадати, що цей «уряд» давав добрий старт для продовження кар'єри: часто катедральні писарі ставали настоятелями монастирів, як-от майбутній митрополит Тимофій Щербацький, а також Модест Стефанович у Михайлівському Золотоверхому, Лука Кременецький, Антоній Леонтович-Московченко та Азарія Рубанов-Ясноводський у Софійському³, Ієронім Блонський у Петропавлівському⁴ (втім, Блонський і далі ще понад три роки очолював канцелярію Київської духовної консисторії⁵). Чернігівський владика Іраклій (Комаровський) також розпочинав кар'єру з катедрального писарства, у 1737–1752 рр. він був членом духовної консисторії, а 1752 р. отримав єпископську хіротонію⁶.

Монополія чорного духовенства спостерігається і при номінуванні на «уряд» консисторського писаря. Так, першим очільником відокремленої київської консисторської канцелярії став у середині XVIII ст. ієродиякон Братського монастиря, колишній консисторський реєнт Антоній Московченко. Після запровадження у 1758 р. послушання другого писаря обидва «уряди» зайняли монахи Софійського монастиря⁷. Перший представник білого духовенства на цій «посаді» з'явився 23 лютого 1765 р., коли на неї

¹ Лебединцев П., свящ. *Кафедральний Києво-Софійський монастирь и его наместники* // Киевские губернские ведомости (далі – КГВ). 1859, № 38. С. 278–279; № 39. С. 282–283; Воронковский И., иеромон. *Кафедральний Києво-Софійський монастирь и его наместники* // КЕВ. 1864, № 13. С. 420–422; ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 185–228, арк. 126–129 зв.

² Зокрема, в 1768 р. катедральним писарем Київської митрополії затвердили отця Якова Білявського, див.: ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4132, арк. 60 зв.–61; спр. 4134, арк. 13 зв. – 14; ПСЗ. СПб., 1830. Т. 18 (1767–1769). С. 724, № 13163.

³ Див.: Граевский И. С. *Киевский митрополит Тимофей Щербацкий*. С. 20–27; Лебединцев П., свящ. *Кафедральний Києво-Софійський монастирь*. С. 282–283; Воронковский И., иеромон. *Кафедральний Києво-Софійський монастирь*. С. 420–422; Яременко М. *Настоятелі київських чоловічих монастирів у XVIII столітті* // Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. 2001, ч. 3. С. 289–294.

⁴ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4912, арк. 61 зв. – 62; Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). Ф. 796, оп. 65, д. 385, л. 2 – 2 об.

⁵ ЦДАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4132, арк. 3 – 3 зв.

⁶ [Гумилевский Филарет, архиеп.] *Общий обзор епархии Черниговской*. Чернигов, 1861. С. 87–88, 91–92; Его же. *Историко-статистическое описание Черниговской епархии*. Кн. 2: *Черниговский архиерейский дом, духовная семинария и училища*. Чернигов, 1873. С. 103; Акименко І. М. *Настоятелі та ченці Чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря* // *Вища школа: проблеми, пошуки, тенденції*. Матеріали науково-методичного семінару. Чернігів, 2004. Вип. 5. С. 119–120.

⁷ Шпачинский Н., свящ. *Киевский митрополит Арсений Могилянский*. С. 131–137; ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 185–228, арк. 126–126 зв.; ЦДАК України. Ф. 127, оп. 162, спр. 80, арк. 8–8 зв.

призначили (на вимогу Св. Синоду) ніжинського намісника Якова Білявського¹. Затим писарські обов'язки виконував священник Василь Самойлович, який з 23 листопада 1769 р. очолив Сорочинську протопопію². Надалі до київської консисторської канцелярії спеціально залучали ченців для навчання діловодству з перспективою подальшого номінування писарями, як от: ієромонаха Мойсея Нестеровича у 1765 р.³ чи ієромонаха Кирила Тарловського у 1769 р.⁴ Консисторські писарі, як і катедральні, мали всі шанси зробити добру кар'єру в духовному відомстві. З 19 осіб, зафіксованих у відомості 1769 р., які виконували згадане послухання у Київській консисторії, п'ятеро пізніше очолювали катедральну канцелярію митрополії, що, до речі, вказує на вищість катедрального писарства над консисторським⁵.

Як бачимо, у XVIII ст. послухання катедрального та консисторського писарів, за незначними винятками, займали освічені ченці найбільших київських монастирів. Введення до керування канцелярськими відділеннями білого духовенства було вимушеним та диктувалося указами Св. Синоду. Що ж до світських осіб на цих «урядах», то про них взагалі не доводиться говорити. Їхня присутність фіксується лише в нижчому канцелярському персоналі, і то тільки починаючи з 1730-х рр. Коли наприкінці 1750-х рр. у Київській духовній консисторії розгорнулася дискусія про те, чи доцільно допускати на керівні «посади» в канцелярії мирян⁶, члени «присутствія» категорично відкинули таку можливість, оскільки це загрожувало втручанням «світського» у внутрішній церковний устрій, і підкреслили у своєму рішенні, що від повитчиків і вище в канцелярії мають працювати лише особи чернечого стану. Реалізуючи цю постанову, для призначення повитчиками з катедрального монастиря Св. Софії викликали ієродиякона Панкратія, з Пустинно-Миколаївського – ієродиякона Петра Дискальського, з Михайлівського Золотоверхого – ієродиякона Авксентія Галашка, з Полтавського Хрестовоздвиженського – ієромонаха Веніаміна⁷. Втім, пізніше на пови-

¹ Крыжановский Е. М. *Киевская духовная консистория*. С. 447–448; ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4134, арк. 164–164 зв.; ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 185–228, арк. 127 зв.

² ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4134, арк. 14 зв., 164–164 зв.; ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 185–228, арк. 129.

³ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4132, арк. 60 зв.; ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 185–228, арк. 128.

⁴ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 4132, арк. 60 зв.–61 зв.; оп. 1024, спр. 1761, арк. 16.

⁵ Лебединцев П., свящ. *Кафедральный Киево-Софийский монастырь и его наместники* // КГВ. 1859, № 38. С. 278–279; № 39. С. 282–283; Воронковский И., иеромон. *Кафедральный Киево-Софийский монастырь*. С. 420–422; ІР НБУВ. Ф. 160, спр. 185–228, арк. 126–129 зв.

⁶ ЦДІАК України. Ф. 127, оп. 1020, спр. 3274, арк. 5 зв.–7.

⁷ Там само. Арк. 1–3, 9.

тчиків, як найнижчу ланку в керівному складі канцелярії, таки призначали найдосвідченіших канцеляристів або підканцеляристів-мирян, але вище ланки проникнути не могли. Лише 1785 р., шляхом прямого синодального призначення без погодження з київською владою, консисторським писарем став Микола Сіров, який не мав духовного сану¹. Проте, це приклад досить пізній і нетиповий для Київської митрополії XVIII ст.

* * *

Повертаючись до нашого героя та беручи до уваги пізніші практики функціонування консисторії та послухання писарів при ній, можна взагалі засумніватися у тому, що Орлик посідав цей «уряд». Тим часом є достатньо підтверджень, що він таки був консисторським писарем. Дослідники наводять різні дати закінчення могилянських студій та старту Орликової кар'єри при кафедрі: відразу після навчання у 1692 (найпізніше 1693) р.², у 1693 р.³, у 1694 р.⁴, після 1695 р.⁵, закінчення навчання у 1694 і початок писарства у 1698–1700 рр.⁶ Документально підтверджено, що 1698 р. Пилип Орлик справді був главою консисторської канцелярії: так він назвав себе сам у панегіричній поемі «*Hippomenes Sarmacki*», надрукованій у Києво-Печерській лаврі того ж року: «*przez nauzyczliwszego słuęę Filipa Orlika, pisarza konsistorskiego Metropoliey Kijowskiej*»⁷.

Іншим свідченням «службової діяльності» юнака є вірш «*Prognostyk szczęśliwy*» 1693 р. на честь миргородського полковника Данила Апостола з ілюстрацією Інокентія Щирського, підписаний: «*Filip Orlik Iakimowicz pisarz*

¹ РГИА. Ф. 796, оп. 67, д. 101, л. 17; оп. 65, д. 253, л. 18.

² Крупницький Б. *Гетьман Пилип Орлик (1672–1742), його життя і доля*. Мюнхен, 1956. С. 10.

³ Subtelny O. *Introduction // The Diariusz Podrozny of Pylyp Orlyk (1720–1726) / With an introduction by Orest Subtelny*. Cambridge, Mass., 1989. P. XVIII; Субтельний О. *Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст.* К., 1994. С. 58; *Roksolanski Parnas. Polskojęzyczna poezja ukraińska od końca XVI do początku XVIII wieku / Wybrał i opracował R. Radyszewskij. Cz. 2: Antologia*. Kraków, 1998. S. 359.

⁴ Ульяновський В. *Пилип Орлик // Володарі гетьманської булави. Історичні портрети*. К., 1995. С. 422; Чухліб Т. *Пилип Орлик*. К., 2008. С. 8

⁵ Трофимук О. *Літературна творчість Пилипа Орлика // Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина: Вибрані твори / Упор. і примітки М. Трофимука (латинські тексти), В. Шевчука*. К., 2006. С. 632.

⁶ Чухліб Т. *Гетьмани Правобережної України в історії Центрально-Східної Європи (1663–1713)*. С. 246.

⁷ Див. у репринтному відтворенні: Орлик П. *Конституція, маніфести та літературна спадщина*. С. 511.

katedralny»¹. Не до кінця зрозуміло, чому автор назвав себе «Якимовичем», проте вочевидь не йдеться про одночасне існування при кафедрі двох Пилипів Орликів². Зрештою, дослідники досі не знають генеалогічних пов'язань роду нашого героя, а не виключено й те, що таким прізвиськом хлопця могли нагородити в колеґіумі, де практика переназивання добре зафіксована у XVIII ст.³ (щоправда, це мало стосувалася тих, у кого вже було усталене прізвище, себто шляхти і старшини). Утім, «Prognostyk» важлий для нас з іншої причини, адже він опосередковано підтверджує припущення, що саме 1693 рік став початком кар'єри юнака при кафедрі. На це ж вказує й інформація про поїздку того самого року «митрополичого писаря» Антонія Прокіповича до Москви, а відтак – появу вакансії⁴.

Цікаво, що в підписі до згаданого вірша Орлик назвав себе кафедральним писарем, а в панегіричній поемі 1698 р. – консисторським, що відповідає пізнішим практикам поєднання (аж до 1745 р.) обов'язків кафедрального та консисторського глави канцелярії. Утім, за браком документальних даних, можна припустити й інші пояснення – наприклад, тодішньою розмитістю організації адміністративних установ чи відсутністю чіткого розмежування повноважень між окремими «урядами». Та все ж, виходячи з пізніших реалій, «посаду» Орлика правильніше було б ототожнити з кафедральним писарством, а діяльність пов'язати не лише з духовною консисторією, а й з митрополичою кафедрою.

Між двома згаданими вище творами нашого героя стоїть ще один – панегірик «Alcides Rossiyski», присвячений Мазепі «od najniższego slugi Filipa Orlika extra limites Rossiacos»: його надруковано 1695 р. у Вільні⁵. Вказівка

¹ Фотокопія з Орликовим підписом із примірника Національної бібліотеки у Варшаві, див.: Степовик Д. *Іван Ширський*. К., 1988. С. 89, 156. На цей вірш звернув увагу Василій Ульяновський у своїй біографії гетьмана, див.: Ульяновський В. *Пилип Орлик*. С. 422. Щоправда, абзацом вище автор стверджує, що «серед відомих на сьогодні творів найбільш раннім є опублікований у Вільно 1695 р. латиномовний панегірик гетьману Мазепі, який відомий під назвою “Руський Алкід”», див.: Там само.

² Принагідно зазначимо, що у Гетьманщині XVII ст. такі проживали однофамільці нашого героя. У Чернігівському полку в середині 1660-х рр. зафіксовано священницький рід Орликів, вочевидь, достатньо помітний, адже Лука Орлик був менським протопопом (див. згадку про Луку та його брата, бабського ієрея Стефана Орлика, в: *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)* / Упор. І. Бутич, В. Риневич, І. Тесленко. К. – Львів, 2004. С. 854, № 7; с. 943, № 127).

³ Див. докладніше: Яременко М. В. *Антропонімія вихованців Києво-Могилянської академії XVIII ст. (про інформативні можливості студентських реєстрів)* // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. К., 2009. Т. 19, кн. 1. С. 308–322.

⁴ Харлампович К. В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. Казань, 1914. Т. 1. С. 362.

⁵ Див. у репринтному відтворенні: Орлик П. *Конституція, маніфести та літературна спадщина*. С. 389.

на «поза руські кордони» та інші згадки у тексті дали підстави дослідникам твердити, що на той час Орлик перебував не в Гетьманщині, а у Великому князівстві Литовському (здогадно – у Вільні чи в родовому маєтку)¹. В одному з коментарів до перекладу цього тексту українською навіть висловлено припущення, що вжите тут «слово “земський” має два значення: земний і земський суд. Можливо, П. Орлик, перебуваючи у Вільно після навчання у Київській академії, працював там писарем у земському суді»². Майбутній гетьман у підписі під «Алкідесом Російським» дійсно не пов'язує себе з київською катедрою, однак чи варто шукати для нього «роботу на батьківщині», якщо відомо, що перед цим та опісля він очолював канцелярію доградного органу при київському митрополиті? Зв'язок із київською установою додає вірогідності іншому поясненню перебування Орлика у Великому князівстві Литовському.

Після Вічного миру 1686 р. між Річчю Посполитою та Московією перед Київською катедрою гостро постала проблема збереження власної юрисдикції на тій частині митрополії, що опинилася за державним кордоном, зокрема, й над вірними білорусько-литовських теренів. При цьому варто брати до уваги одночасно дві загрози київській церковній зверхності: перехід тамтешніх православних на унію та перепідпорядкування безпосередньо московському патріаршому престолу, тим більше, що два останніх патріархи, як зазначав Федір Титов, були не проти перебрати контроль над литовськими та білоруськими монастирями Київської єпархії³. Прикладом змагання за впливи у тих краях може послужити епізод 1690 р., коли случький архімандрит Гедеон Одорський, підтриманий місцевою шляхтою, намагався отримати від київського митрополита білоруське єпископство, але Москва виступила проти цього нібито через схильність кандидата до унії (згодом Одорський став могилянським ректором). Наступного року таки київський митрополит номінував случьким архімандритом Серапіона (Польховсько-го), а згодом, у 1698 р., урочисто висвятив його білоруським преосвящен-

¹ Трофимук О. *Літературна творчість Пилипа Орлика*. С. 625.

² «[...]Литовським я Пегасом твоїм Мнемозинам

подам вість із боку

Земського нівроку

Звідтіль, ординська де кров тече [...]»; див.: Орлик П. *Конституція, маніфести та літературна спадщина*. С. 485, 509. Вочевидь, коментар належить Валерію Шевчуку.

³ Титов Ф. И. *Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве XVII–XVIII вв.* Т. 2: *Киевская митрополия-епархия в XVII–XVIII вв. (1696–1797 гг.)*. Опыт церковно-исторического изследования. Первая половина тома. К., 1905. С. 132; Т. 3: *Заграничные монастыри Киевской епархии в XVII–XVIII вв.* Ч. 1: *Общие сведения о заграничных монастырях Киевской епархии в XVII–XVIII вв. (с картой)*. К., 1916. С. 82.

ним. Показово, що Серапіона після цього титулували намісником київського митрополита та екзархом константинопольського престолу¹.

Фактично виконуючи одне з положень Вічного миру, за яким православні єпархії Речі Посполитої залишалися в підпорядкуванні київського митрополита, патріарх Адріан підтвердив 1694 р. юрисдикційну залежність білоруського духовенства від Києва. У листі до преосвященного Варлаама (Ясинського) він писав:

С Белой России и княжества Литовскаго посвящаются православнии к тебе да приходят; прежде бо ради нужды и далекости пути в небытности в Киеве архиереа свойственнаго ставишася во священство в Смоленску и инде, ныне же твое преосвященство, яко свойственны тамошний их по нашея мерности благословению пастырь, назирай и управляй, и безчинно ходяща смиряй, ибо ничтоже на разорение нашего благочестия забудет Господь².

Тим часом не все виглядало так однозначно, бо прагнення Москви контролювати православних Великого князівства Литовського діставало підтримку частини місцевого духовенства. Так, у липні 1693 р. ігумен білоруського Буйницького монастиря Йоасаф Дранник, перебуваючи в Росії, отримав патріаршу грамоту до віленського воєводи Казимира Яна Сапеги, аби та допомогла зробити високого урядовця прихильнішим до обителі. У подячному листі до Адріана настоятель сповіщав:

...аз ваше святительское благословение не токмо пред народом благочестивого места Могилева, но и в Вилни столечном гради литовском и по инших местах людем благочестивым проповедахом и вашу святительскую грамоту везде явих во свидетельство всем языком, хвалящися, яко ты еси нам прибежище и утверждение.

Далі Йоасаф писав, що є такі, хто вважає патріарха за «перваго святителя и нам роксоланским чадом архипастыря», і що «многие ездят до царствующаго града Москвы с чину духовнаго и отбирают великое благодеяние». З іншого боку, як вказував ігумен, частина духовенства не визнає влади московського патріарха³.

Загроза навернення на унію, актуальна за правління Яна III Собеського⁴, посягання московської духовної влади, а також непорозуміння в се-

¹ Харлампович К. В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. С. 238–239.

² *Архив ЮЗР. К., 1873. Ч. 1, т. 5. С. 394, № СХХV. Див. також: Харлампович К. В. Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь. С. 238.*

³ Там само. С. 239.

⁴ Беднов В. А. *Православная Церковь в Польше и Литве (по Volumina Legum)*. Екатеринбург, 1908. С. 361–363.

редовищі самих «закордонних» «благочестивих» змушували київського преосвященного до активних дій, аби не втратити впливу на теренах Великого князівства Литовського. Яскравим прикладом реагування на тогочасні виклики слугує вирішення Варлаамом (Ясинським) складної ситуації у Вільні. Місцевий Свято-Духівський монастир здавна перебував у напружених стосунках із представниками Унійної Церкви, на початку 1690-х рр. це додатково ускладнилося внутрішнім конфліктом між настоятелем обителі та світським братством. Відтак 1692 р. київський архієрей направив до Вільна ректора колегіуму Йоасафа Кроковського та префекта Силуяна Озерського, а також лаврського писаря Гавриїла Філіповича. Навряд чи їхня місія мала на меті лише вирішення локального конфлікту: делегація їхала (і туди, і назад) через ще один важливий для утвердження влади Києва пункт – Слуцьк, де місцевий архімандрит виконував роль митрополичого намісника, а також по дорозі роздавала православним церквам миро і антиминоси, potwierджуючи тим самим їхню залежність від київського митрополита.

Своєрідно склався й прийом послів у Вільні католицьким біскупом. Під час першого візиту київська делегація вислухала докори за пишний в'їзд до міста іншої держави та неналежне дотримання процедур представлення владі. Однак після прочитання листа київського митрополита біскуп відразу змінив гнів на милість і переказав посланцям, щоб нічого не боялися та робили те, задля чого прибули до міста. Що ж писалось у тому листі? На жаль, сьогодні це невідомо, проте, слід гадати, аргументи були достатньо вагомими, бо католицький ієрарх не лише виявив прихильність, а й запросив послів до себе на обід; згодом вони ще раз відвідали його у замиській резиденції. У Вільні Йоасаф Кроковський не лише полагодив конфлікт між православними та прослідував за виборами старшого, а й зустрівся з викликаними до міста ігуменами монастирів, підпорядкованих Свято-Духівському, а також представниками православної шляхти. Назад делегація поїхала не у повному складі: у Вільні залишився ієромонах Силуян Озерський. Того ж таки року зі схожою місією до Могилева виїжджали два інших посланці владики Варлаама – катедральні проповідники¹.

Зі сказаного випливає, що якийсь представник митрополії коли не постійно, то наїздами перебував на литовсько-білоруській території. Тож

¹ Титов Ф. И. *Русская Православная Церковь в Польско-Литовском государстве XVII-XVIII вв. (1654–1795 г.)*. Т. 1: *Западная Русь в борьбе за веру и народность в XVII-XVIII вв. Опыт церковно-исторического исследования*. Первая половина тома. (1654–1725 г.). К., 1905. С. 193–194, 270–286; Т. 2: *Киевская митрополия-епархия в XVII-XVIII вв. (1696–1797 гг.)*. Опыт церковно-исторического исследования. Первая половина тома. С. 347–365. Див. також: *Архив ЮЗР*. К., 1873. Ч. 1, т. 5. С. 386, № СХХІV; с. 392, № СХХV.

можна припустити, що й Пилип Орлик опинився у Великому князівстві Литовському не випадково, а саме «за дорученням» київської катедрі. З огляду на місцеве походження, а не виключено – й світський статус (а також згадані вище пізніші зовнішньопредставницькі функції керівника катедральної канцелярії) Орлик мав би непогано виконувати роль митрополичого делегата чи агента. Звісно, чи зумовлювалася його присутність у Литві як уповноваженого митрополії, а чи з якихось інших причин – залишається лише гадати, проте ясно, що він перебував у Вільні не короткотерміново, позаяк саме тут був опублікований «Alcides Rossiyski».

У біографії Орлика привертає увагу те, що юнак, щойно закінчивши Академію, зробив у Києві круте кар'єрне піке. Про що це може свідчити? Спершу зупинимося на Орликовому писарстві. Якщо поглянути на пізніші практики функціонування консисторії, що їх коротко описано вище, та обмежене винятково духовенством (головно чорним) середовище, з якого походили писарі, то неминуче постане запитання: як міг у 1690-х рр. таку ключову «посаду» обійняти «зелений» лаїк? Одна з відповідей: тоді діловодство митрополії ще не було таким бюрократизованим, тож із ним могла впоратися освічена, нехай і не підготовлена до бюрократичної роботи особа (на користь цієї думки свідчить відсутність бодай якоїсь чисельно помітної консисторської документації кінця XVII ст.). З іншого боку, важливіші справи митрополит міг вирішувати одноосібно, без залучення дорадчого голосу консисторії та втаємничення у них писаря. До такого пояснення підштовхує порівняння стосунків Орлика й Мазепи: генеральний писар не знав, коли йому вірити, що планував гетьман (Орест Субтельний назвав утаємниченість задумів Мазепи «конспіративним мистецтвом»¹). Не виключено також, що оскільки на той час функції консисторії, схоже, зводилися переважно до судових, обов'язки її секретаря не були надто важливими. Проте на висловлені припущення є заперечення.

По-перше, брак тогочасної документації можна пояснити втратами від пожежі 1697 р., у якій нібито загинув архів Київської митрополії². По-друге, консисторія не обмежувалася суто судовими функціями, а, як і пізніше, долучалася до вирішення і важливих справ усієї митрополії, і дрібніших несудових «акцій». Приміром, 1691 р. на київському помісному соборі, що розглядав значущі питання, зокрема, щодо парафіяльного духовенства, було представлено положення від Варлаама (Ясинського) та «от всего кон-

¹ Субтельний О. *Мазепинці*. С. 31.

² П. П. А. Св. *София Киевская, ныне Киево-Софийский кафедральный собор*. 2-е, исправленное, изд. К., 1890. С. 90.

систориум митрополитанского подання»¹. Раніше, у 1690 р., тестамент Гедеона (Четвертинського), як уже згадувалося, завіряли не лише підписи свідків, а й печатки «превелебных в Богу Отцев Консисторов»².

Відтак, обійнявши писарство у консисторії, Пилип Орлик мав би долучитися до «високої» церковної політики та контактів із духовною елітою митрополії, тож навряд чи можна вважати його «посаду» дрібною, адже йшлося про динамічний для Церкви час, коли на кону стояли серйозні справи. Зокрема, перша половина 1690-х рр. була позначена з'ясуванням стосунків із Чернігівською єпархією, боротьбою за повернення київському преосвященному повноти влади над духовенством Речі Посполитої, клопотами з поступовим поширенням унії та втратою контролю над львівським владикою Йосифом (Шумлянським), проектом відновлення вікарного переяславського єпископату. Врешті, на цей же час припадає пожвавлення відносин із Росією, де доволі звичним явищем стають вихідці з України: настоятелі та ченці монастирів, придворне духовенство та співаки, гравери й іконописці, домашні вчителі й проповідники, не кажучи вже про регулярних короткострокових візитерів за царськими милостями³.

Взявши до уваги важливість писарського уряду в динамічний для Київської митрополії час, а головне – добре відому з XVIII ст. практику заміщення писарів, можна зробити ще одне припущення. Консистерське писарство було послушанням, причому виконували його аж до 1765 р., та часто й опісля, досвідчені ченці. Є всі підстави стверджувати, що головування у консисторській канцелярії й у XVII ст. було доменом чорного духовенства. Так, 1691 р. з Києва за розпорядженням митрополита поїхав до Москви Стефан Яворський з кількома викладачами колегіуму, один ієродиякон, митрополичий племінник та писар ієромонах Антоній⁴. У 1693 р. митрополичим писарем був Антоній Прокопович, який ще 1683 р., виконуючи аналогічне послушання при Лазарі (Барановичі), мав сан ієро-

¹ *Киевский собор 1691 года* // КЕВ. 1865, № 8, отд. 2. С. 313.

² [Евгений (Болховитинов)]. *Описание Киевософийского собора и киевской иерархии*. С. 120, приб. № 23.

³ Харлампович К. В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. С. 235–241, 257–329, 414–430. Про завдання, які стояли на той час перед Київською митрополією, їх вирішення Варлаамом (Ясинським) та його співпрацю з Іваном Мазепою див.: Brogi Bercoff G. *The Heiman and the Metropolitan. Cooperation between State and Church in the Time of Varlaam Jasyn'skyj* // *Mazepa e il suo tempo. Storia, cultura, società – Mazepa and his Time. History, Culture, Society*. Alessandria, 2004. P. 417–444. Про ситуацію з правобережними православними єпархіями коротко див.: Mironowicz A. *Sylwester Czetwertyński biskup Białoruski*. Białystok, 2004. S. 87–96.

⁴ Харлампович К. В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. С. 361.

диякона та їздив до Москви за милостинею для Іллінського монастиря. Наступного року Антоній, вже архідиякон, відвозив за дорученням Барановича книги у дар членам царської сім'ї¹. Перелік «Писари каєдралні», укладений після 16 червня 1767 р. (цим днем датовано останню внесену до списку інформацію) так само засвідчує, що главою катедральної і консисторської канцелярії був чернець. Попри те, що список достойників за XVII ст. у ньому достатньо уривчатий, під 1686 р. зафіксований як «инсигаторъ судовъ консисторскихъ митрополій Кіевскія» ієромонах Ісая, під 1695 р. як «назиратель судовъ духовныхъ консисторскихъ монахъ Паисій Калистовскій»², а під 1703 р. «нотарій Евстратій» (вказання лише імені однозначно підтверджує належність до монашества). Наступні записи про чотирьох достойників, які виконували згадане послухання у першій чверті XVIII ст., так само, слід гадати, стосуються духовних осіб: одного прямо названо ієромонахом, про іншого такий висновок напрошується з інформації про подальшу кар'єру (став «строїтелем» скита). Лише про належність до чернецтва Інокентія Лукашевича (катедральним писарем «быль 1709 и 1713» (років – *Авт.*)) та Стефана Волховського («виценотарій архієпископіи Кіевской, былъ 1725 октября по 11 день») немає даних, однак жодні супровідні вказівки не дають змоги припустити їхній мирський статус³, що в церковному документі слід розцінювати як непрямий доказ протилежного, тобто чернечого постригу. Відтак, фактів світського писарства, окрім Орликового, історики наразі не знають.

Не виключено, що у консисторській кар'єрі Орлика-«лаїка» слід шукати репліку іншої тогочасної практики – клієнтарно-патрональних стосунків владики та його світських слуг. Приміром, в описі прийому Гедеона (Четвертинського) у Москві в жовтні 1686 р. серед членів почту владики згадується не лише чорне і біле духовенство, а й «5 человек шляхты и в том числе писарь да дворецкий». Вочевидь, писар Федір Властовський/Влостовський, про якого йдеться, не був консисторським, адже цей епізод мав місце ще до посвячення Гедеона митрополитом київським і галицьким, тож він навряд чи встиг узятися до налагодження адміністративних механізмів у Київській єпархії. Показово, що згаданий писар владики не належав до челяді, про що свідчить реєстр витрат на утримання почту: келейників та іншу прислугу обдаровували грошима у менших розмірах, а писаря та дво-

¹ Харлампович К. В. *Малороссийское влияние на великорусскую церковную жизнь*. С. 356, 362, 452.

² Згадка про те, що писарем у 1695 р. був не Орлик, додатково вказує на його перебування в цей час за межами Києва.

³ ЦДІАК України. Ф. 129, оп. 1, спр. 52, арк. 1–1 зв.

рецького – як ієромонахів та протодиякона¹. Окремо фіксувалися світські слуги та челядь і в почті новообраного митрополита Варлаама (Ясинського) під час його поїздки до Москви у 1690 р.² Зрештою, існування клієнтів київського архієрея у середовищі привілейованих верств Гетьманщини простежується і пізніше, у XVIII ст.³

Пилип Орлик, проте, однозначно називає себе консисторським чи катедральним писарем. Відтак, «службове положення» зобов'язувало його постригтися (якщо брати до уваги пізніші практики – у Софійському катедральному монастирі). Не виключено, що він справді планував складання обітів. І річ не лише в глибокій релігійності нашого героя, що підкреслюють окремі дослідники⁴. У такій життєвій стратегії не було нічого надзвичайного, адже дрібна річпосполитська шляхта ще й у XVIII ст. робила чернечу кар'єру в Гетьманщині. За достатньо яскраві приклади можуть послужити долі уродженця Зборова, могилянського вихованця, київського митрополи-

¹ [Евгений (Болховитинов)]. *Описание Киевософийского собора и киевской иерархии*. С. 82–87, приб. № 18. Патріарша та царська грамоти Гедеону на київське митрополитство від 9 і 15 грудня 1686 р., відповідно див.: Там само. С. 87–103, приб. № 19–20. Ім'я Федора Влостовського фігурує серед переліку шляхти із супроводу владики, внесеного до проїжджого листа Івана Самойловича від 8 жовтня 1685 р., див.: *Універсали Івана Мазепи (1687–1709)* / Упор. І. Бутич, В. Ринсевич. К. – Львів, 2006. Ч. 2. С. 511, додаток I, № 70.

² [Евгений (Болховитинов)]. *Описание Киевософийского собора и киевской иерархии*. С. 127–128, приб. № 25.

³ Так, київський митрополит Тимофій (Щербацький) у листі 1751 р., відповідаючи на прохання взяти під опіку племінників покійного чернігівського єпископа панів Малишевських, зазначав, що «оние племянники покойного прешвощенного въ протекцію нашу приняты и въ Академіи нашей Кіевской съ клѣнтамы нашими на кварталѣ на всемъ нашемъ выктѣ, кромѣ одежди, живут и обучаются, и для обученія ихъ и содержанія въ страсъ Бжій инспекторъ к нимъ тотъ, что и ншихъ клієнтовъ обучает, опредѣлень», див.: *Кієво-Могилянська Академія кінця XVII – початку XIX ст.: посвяжденна історія*. Збірник документів / Упор. О. Задорожна, Т. Кузик, З. Хижняк, М. Яременко. К., 2005. С. 114, № 71.

⁴ Див.: Борщак І. *Пилип Орлик – людина* // Записки НТШ, 1962, т. 159. С. 316–326. Автор цієї, дещо схожої на житіє, статті наголошує на кількох аспектах, що нібито характеризують Орлика-людину: релігійному, родинному, товариськості, галантності, бібліофільстві. На перше місце поставлено релігійний, і стаття починається дослівно так: «Що вражає насамперед кожного дослідника життя й діяльності Орлика, це його релігійне почуття (виділення Борщака. – Авт.). Навіть за тих часів, коли Релігія мала куди більше значення в житті кожної людини, ніж тепер, постать гетьмана Орлика вражає під цим оглядом читача, що заглиблюється в його велике листування й особливо в його щоденник [...]». «Вихований в традиціях 17 віку в Київській Академії, а раніше в рідній йому Віленщині, Пилип Орлик все своє життя залишався релігійною й глибоко віруючою людиною». Далі – відвідування богослужень, сум з приводу загублення через неучтво християнських душ, написання у щоденнику у день Причастя, допомога нужденним незалежно від їхньої конфесійної належності (с. 316).

та 1731–1747 рр. Рафаїла (Заборовського) та шляхтича з Перемишля, могилянського професора і киево-печерського архімандрита 1737–1740 рр. Іларіона Негребецького, або вихованця й викладача граматичних класів Київської академії, а згодом професора і ректора Новгородської семінарії Інокентія Мигалевича ¹. «Уродзони» регулярно фіксуються у XVIII ст. в київських монастирях ². Так, 1741 р. у найменшій з обителей – Петропавлівській – постригли шляхетського сина, на той час уже 85-річного священика; наступного року в Київському Пустинно-Миколаївському монастирі – ще одного 40-річного шляхтича з «Польщі»; у 1743 р. в Золотоверхо-Михайлівському – 38-річного річпосполитського боярина, а у Братському – 39-річного шляхтича. Через рік у Пустинно-Миколаївській обителі відрікся світу 27-річний «уродзаний» «поляк» ³. Від 1745 р. у Братському чернечому осередку жив послушник-шляхтич Олексій Добранський (пострижений 1749 р. у 31-літньому віці), а від 1748 р. ще один – Іоан Негребецький (вступив до обителі у 35 років) ⁴. 1749 р. до Києва прибув 29-річний шляхтич із містечка Бишова Київського воеводства, який став послушником, а згодом монахом Золотоверхо-Михайлівського монастиря ⁵. Того ж року у катедральній Софійській обителі постригся з ім'ям Йосиф син кам'янець-подільського шляхтича Сави Черньовського, що пізніше був настоятелем київських Петропавлівського і Софійського, а також Гадяцького Красногорського та Густинського Свято-Троїцького монастирів (цей «поляк» навчався у львівських «училищах», себто в єзуїтській колегії, філософії, теології, математики та юриспруденції) ⁶. 1773 р. у катедральній обителі відрікся світу 60-річний шляхтич Стефан Семидиновський ⁷, а 1781 р. у Пустинно-Миколаївському монастирі – Михайло Плотницький ⁸.

Окрім звичності здобування «хліба насущного» шляхтою з Речі Посполитої у Києві на духовній ниві, на ймовірність того, що Орлик мав у перспективі намір постригтися, вказує ще один опосередкований факт – його одруження збіглося у часі лише з початком світської кар'єри.

Насамкінець, на запрошення світської особи замість досвідченого ченця до завідування справами консисторії та катедри можна поглянути ще з

¹ *Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии*. Отд. 2 (1721–1795 гг.) / Со введением и примеч. Н. И. Петрова. К., 1904. Т. 1 (1721–1750 гг.) (далі – АиД). Ч. 2. Приложения. С. 370, № XXIX.

² Яременко М. *Київське чернецтво XVIII ст.* К., 2007. С. 115, 247.

³ РГИА. Ф. 796, оп. 21, д. 567, л. 129, 376, 543–543 об., 617 об.

⁴ АиД. Ч. 1. С. 397–398, № ХС.

⁵ ЦДАК України. Ф. 169, оп. 6, спр. 4, арк. 18 зв.

⁶ Там само. Ф. 127, оп. 1043, спр. 17, арк. 155 зв.–157.

⁷ Там само. Оп. 1076, спр. 149, арк. 2 зв.

⁸ Там само. Оп. 1020, спр. 5055, арк. 14 зв.

одного боку. Відповідь, чому так могло статися, видається доволі очевидною – київська катедра на той час, схоже, відчувала брак «кадрів середньої ланки». З одного боку, цьому сприяв початок інтенсивнішого переміщення освічених ченців у Росію, з іншого – кількісно слабкі потужності Києво-Могилянського колегіуму у другій половині 1680-х. Зокрема, у 1685–1688 рр. (за ректорства Гугуревича) керівництво Академії, як пізніше згадував Феофан Прокопович, що саме тоді навчався, проводило час у шумних забавах¹. Упорядкування та зміцнення економічного життя Братського монастиря припало вже на правління ректора Йоасафа Кроковського (1689–1690, 1693–1697 рр.)², що, принаймні, мало вплинути на покращення побуту професорів. Нам невідома чисельність студентського контингенту того часу. У радянській *«Історії Києва»* без посилання на джерело наведено інформацію про навчання в колегіумі у 1685–1686 рр. 240 осіб³. Ці дані поки що залишаються непевними, однак відомо, що суттєве збільшення вихованців «шкіл» припало аж на кінець 1690-х рр.: на це, серед іншого, вказує різке загострення взаємин «студіозів» із подольськими міщанами, які зіштовхнулися з чисельно помітною групою нових сусідів⁴. Не слід також забувати, що до 1700 р., коли було відкрито Чернігівський колегіум, Київські Атени являли собою єдине в Гетьманщині місце, де отримували знання, вищі за елементарну письменність, причому, до 1689 р. тут не викладали богословського курсу⁵. На незначну кількість спудеїв упродовж 1680-х рр. могли впливати й інші фактори, як-от: нерозбудована інфраструктура (навчальні приміщення) чи складна політична обстановка, наслідком якої, приміром, у 1682 р. стало розпорядження київським воєводам «впредь в Киев и в Печерский монастырь поляков никою [...] пускать их не велеть» як шпигунів⁶. Звісно, заборону відвідувати місто мешканцям Речі Посполитої можна розцінювати як достатньо умовну, проте вона ілюструє складні відносини між двома берегами Дніпра. Зміни на краще у функціонуванні колегіуму припадають лише на початок 1690-х рр., але зрозуміло, що вони не відразу

¹ Див., наприклад: Петров Н. И. *Киевская академия во второй половине XVII века*. К., 1895. С. 45–46.

² Голубев С. *Киевская академия в конце XVII и начале XVIII столетий*. С. 6–7.

³ *Історія Києва*. Т. 2: *Київ періоду пізнього феодалізму і капіталізму*. К., 1986. С. 38.

⁴ Про чисельність студентів на початку XVIII ст. див. докладніше: Яременко М. *Києво-Могилянська академія за гетьманування Івана Мазепи: pro et contra двохтисячного контингенту вихованців // Іван Мазепа та його доба: історія, культура, національна пам'ять*. К., 2008. С. 156–195.

⁵ Петров Н. И. *Киевская Академия во второй половине XVII века*. С. 59, 115.

⁶ Оглоблин Н. *Из киевской жизни XVII и XVIII вв.* // Чтения в Историческом обществе Нестора летописца. 1905, кн. 18, вып. 3 и 4, отд. 5. С. 32.

принесли ужинок у вигляді достатньої кількості освіченої молоді, що обирала чернечий постриг. Отож, вірогідно, не лише протекція Стефана Яворського, про яку часто згадують дослідники, а й названі вище обставини могли вплинути на те, що Пилип Орлик первісно розпочинав кар'єру саме в церковному органі.

* * *

Як бачимо, писарство Пилипа Орлика ставить більше запитань, ніж дає відповідей. Проте сам факт керування майбутнім гетьманом канцелярією катедрі, духовної консисторії та, не виключено, діловодством Софійського монастиря, дає змогу бодай трохи привідкрити завісу над функціонуванням катедральних структур влади у XVII ст., а також розібратися в нюансах біографії майбутнього гетьмана. Наведені вище міркування також ілюструють шляхи кар'єри дрібного шляхтича з Речі Посполитої у сусідній державі. Видається, що наприкінці XVII ст. тих, хто хотів змінити підданство та спробувати щастя у Гетьманщині, було чимало. Однак далеко не всім вдалося реалізувати себе так, як Орликові, хоча і його сходження на політичний Олімп не виглядає ані однозначним, ані передвизначеним.